

Schrijfblok, een praktische handleiding

1. Inleiding

De publikatie *Schrijfblok*, uitgegeven door de SLO in 1988, is bedoeld als een handleiding voor het schrijfonderwijs in de eerste fase van het voortgezet onderwijs. Die bedoeling wordt in de inleiding van de uitgave als volgt toegelicht: "Een handleiding geeft hulp bij het uitvoeren van bepaalde werkzaamheden, zet essentiële zaken voor de uitvoerder op een rijtje, fungeert als een geheugensteuntje en is vooral praktisch van aard.(.....) "Schrijfblok" is zo'n handleiding..." (pag.1)

Daarmee is vooral het praktische karakter van de uitgave benadrukt. *Schrijfblok* moet, zo blijkt verder uit de inleiding, zo dicht mogelijk aansluiten bij de dagelijkse onderwijspraktijk van de docent Nederlands. Lees ik de inleiding goed, dan vormen die docenten Nederlands echter niet de eerste doelgroep van de publikatie. Zij worden wel genoemd als potentiële gebruikers, maar pas in tweede instantie. "Primair is deze handleiding bedoeld voor docenten aan lerarenopleidingen en nascholingsdocenten." (pag. 1)

Jan Boland, als enige op het titelblad vermeld en volgens mijn informatie ook de belangrijkste auteur van de uitgave, is zelf al jaren werkzaam als vakdidacticus in de lerarenopleiding en als nascholingsdocent Nederlands. Hij heeft zich dus kunnen baseren op eigen ervaring en dat interesseert mij, want als nascholer en opleidingsdocent acht ik mijzelf een uitgesproken vertegenwoordiger van de doelgroep. Vanuit dat perspectief zal ik proberen in deze recensie te komen tot een oordeel over de publikatie *Schrijfblok*.

Een eerste oriëntatie leert mij, dat *Schrijfblok* niet bedoeld is als een opleidingsdidactiek, of -methodiek. Een didactische handleiding beschrijft en verantwoordt immers niet alleen de leerstofinhoud van het onderwijs maar ten minste ook de manier waarop dat onderwijs wordt gegeven. Op het opleidingsniveau zou dat moeten betekenen, dat ik de beschikking krijg over een publikatie die mij ook laat zien, *hoe* ik docenten moet opleiden en nascholen. Zo is *Schrijfblok* echter niet ingericht. *Schrijfblok* is "slechts" een geordende verzameling opleidingsleerstof: een bundeling wetenswaardigheden, inzichten en vooral praktische aanwijzingen, die ik aan de "uitvoerders" van het schrijfonderwijs kan doorgeven. Dit materiaal vormt de inhoud van mijn onderwijs; hiermee onder de arm zou ik zowel in de nascholing als in de initiële opleiding een goede cursus moeten kunnen geven over de didactiek (het *wat* en het *hoe*) van het schrijfonderwijs. Het materiaal zal derhalve moeten aansluiten bij de behoeften aan ondersteuning en scholing in het onderwijsveld. Over die behoeften kan men het een en ander lezen in de dissertatie van Ax (1985). Het in dit proefschrift beschreven onderzoek toont o.a. aan, dat het veld vooral behoefte heeft aan concreet lesmateriaal, een samenhangend overzicht van onderwijsplanning over de jaren heen en de mogelijkheid van eigen invulling binnen een gegeven kader. Mijn eerste indruk is, dat *Schrijfblok* aan dit behoeftencomplex tegemoet komt. Dat moet al blijken uit het

overzicht van de inhoud, dat ik in de volgende paragraaf van deze bespreking wil geven.

Daarna zal ik trachten te achterhalen wat in Schrijfblok de achterliggende visie is op schrijfvaardigheid en schrijfonderwijs. Het praktische karakter van Schrijfblok wordt weliswaar als volgt benadrukt: "Iemand die een karwei gaat verrichten, is niet geïnteresseerd in een uitvoerige uiteenzetting over de achtergronden ervan, maar wil weten hoe hij concreet moet/kan handelen." (pag. 1) Maar deze formulering suggereert een mentaliteit die de opleider, c.q. nascholer zich niet kan permitteren. Ook deze praktische handleiding is uiteraard gebaseerd op een theoretisch concept. Men kan de handleiding alleen verantwoord gebruiken, als men met dat concept wil instemmen.

In de vierde paragraaf bespreek ik dan de keuzen die gemaakt zijn bij de praktische uitwerking van de visie.

Vervolgens, in paragraaf 5, wil ik mij afvragen, wat de concrete gebruiksmogelijkheden zijn in de nascholings- en opleidingspraktijk.

In de zesde paragraaf kom ik tenslotte tot een samenvattend oordeel.

2. Overzicht

Schrijfblok begint met een oriëntatie op schrijfgedrag en schrijfprocessen. Daarvoor baseert de auteur zich op het gangbare model van Flower en Hayes, en licht dat toe aan de hand van concrete herkenbare voorbeelden: een adjunct-directeur die aan een nota moet werken en een leerling die in haar dagboek schrijft.

Daarna gaat het over de kenmerkende moeilijkheden van beginnende schrijvers; en vervolgens vormen die beginnersproblemen het vertrekpunt voor een systematische ontwikkeling van de schrijfvaardigheid. Daartoe biedt Schrijfblok een aantal gevarieerde schrijfoopdrachten voor beginners, voor het grootste deel ontleend aan bestaande schoolboeken. Die schoolboeken krijgen nog eens afzonderlijk aandacht in hoofdstuk 5. Er worden zogenaamde classificatieschema's geboden, die de gebruikers in staat moeten stellen tot een overzicht te komen van schrijflessen, -opdrachten en -oefeningen.

In het daarop volgende hoofdstuk over het opzetten en inrichten van schrijflessen wijst de auteur o.a. op het belang van differentiatie en geeft dan ook voorbeelden van gevarieerde oefeningen. Deze zijn, zoals ook in de rest van de uitgave gebeurt, in bijlagen toegevoegd en kunnen eventueel zo in de lessen gebruikt worden. Ook de reflectie op schrijfprodukten krijgt in dit hoofdstuk de nodige aandacht.

Hoofdstuk 7 biedt enkele modellen die gebruikt worden bij het beoordelen van schrijfprodukten. Er is afzonderlijke aandacht voor de eindexamenpraktijk met het zogenaamde sluizenmodel van Gericht Schrijven en het analytische scoringsmodel dat behoort bij de functionele schrijfoopdrachten.

De voorbereiding op het eindexamenonderdeel schrijfvaardigheid vormt de inhoud van het volgende hoofdstuk. Ook het traditionele opstel komt daarbij nog aan de orde. Schrijfblok geeft ideeën en invullingen voor een breed opgezette schrijfdidactiek in het laatste schooljaar, uitgewerkt in voorbeeldprojecten en oefenopdrachten.

Pas na dat hoofdstuk over het examenjaar volgt de uitwerking van een cursusopzet over vier leerjaren. Ook deze cursusbeschrijving is weer vooral als voorbeeld bedoeld; het "stappenplan" dat eraan ten grondslag ligt, moet voor docenten te gebruiken zijn om zelf tot een eigen leerplan voor het schrijfonderwijs te komen.

Het tiende en tevens laatste hoofdstuk is geschreven voor secties die een plan willen opzetten en uitvoeren om het schrijfonderwijs in hun school te veranderen.

3. Een visie op schrijfvaardigheid en schrijfonderwijs

De in Schrijfblok uitgewerkte didactiek vindt zijn basis in een analyse van het schrijfproces. Die didactiek richt zich niet in de eerste plaats op de kenmerken van schrijfprodukten, ook niet op een vertrouwd geheel van deelvaardigheden, maar op een voorstelling van het schrijfproces, dat volgens het model van Flower en Hayes een cyclische verbinding te zien geeft van de deelprocessen *plannen*, *formuleren* en *reviseren*.

Er is overigens in de uitgave geen aparte paragraaf te vinden waarin sprake is van een expliciete stellingname binnen traditionele en nieuwe opvattingen over schrijfonderwijs. Er wordt slechts verwezen naar publikaties waarin die stellingname wel te vinden is. Verder is het wel mogelijk uit opmerkingen door de verschillende hoofdstukken heen een beeld te construeren van een visie op "goed, succesvol" schrijfvaardigheidsonderwijs. Ik zal dat demonstreren met een aantal citaten.

Blz. 5: "Schrijven is "het organiseren van denkprocessen" waarbij de schrijver voortdurend problemen moet oplossen die zich voordoen tijdens het schrijven."

Blz. 4: "Het goed hanteren van sterke en het afleren van zwakke strategieën is bij *leren* schrijven belangrijk."

Blz. 15: "Het is wel gewenst dat ze elementaire schrijfprodukten, nodig voor het leven van alledag in elkaar kunnen zetten."

Blz. 16: "Systematisch aanleren van die aspecten die bij het werken aan een schrijfopdracht altijd van belang zijn, zodat zij komen tot het hanteren van een schrijfstrategie die hen redelijk snel tot een voldoende resultaat (= acceptabel voor anderen die het moeten lezen) brengt."

Blz. 17: "We moeten de ontwikkeling via het ik-schrijven, het expressieve dus, naar het jullie-schrijven stimuleren."

Blz. 18: "Deze leerlingen moeten nog heel wat leren, voordat ze min of meer systematisch volgens een eigen strategie ingewikkelder schrijfklassen aankunnen."

Blz. 39: "Beter schrijven betekent o.a. volgens plan werken, enkele aanpakken kunnen hanteren, eigen teksten beoordelen, zodat er schrijfsels ontstaan die aan specifieke tekstenkenmerken voldoen..."

En pas op blz. 83 in hoofdstuk 9: "Het schrijfproces (systematisch iets doen, leren plannen, zelf beoordelen en opnieuw schrijven) is een belangrijk gegeven in de schrijfdidactiek. Leerlingen hebben problemen (zowel gemeenschappelijke als individuele) bij het maken van een schrijfprodukt en zij moeten aldoende leren schrijfop-

drachten als een serie problemen "te lijf te gaan". Via opdrachten, stapjes moeten de lessen ertoe bijdragen dat ze oplossingsmethoden gaan toepassen."

Het is altijd riskant voort te redeneren op basis van een aantal citaten, maar ik wil er even op gokken, dat deze acht illustratief zijn voor een onderliggende visie op schrijfvaardigheid en schrijfonderwijs. Als ik de elementen van die visie bij elkaar probeer te zetten, kom ik tot het volgende beeld: *De bedoeling van schrijfvaardigheidsonderwijs is, dat leerlingen zich strategieën eigen maken voor het bewust en systematisch werken aan schrijftaken. Deze strategieën hebben betrekking op het oplossen van problemen in te onderscheiden delen van het schrijfproces. Het gaat uiteindelijk om schrijven dat gericht is op anderen en de schrijftaken moeten resulteren in teksten die voldoen aan specifieke kenmerken.*

Met dit beeld van schrijfvaardigheidsonderwijs kan ik in principe aardig uit de voeten. Het sympathieke ervan is ook, dat men geen al te nadrukkelijke tegenstelling creëert tussen proces- en produktgeoriënteerd schrijfonderwijs. De aandacht voor het proces moet immers uiteindelijk leiden tot acceptabele produkten.

Voor mijn werk in opleiding en nascholing heb ik behoefte aan een kleine correctie op de visie en een aanvulling.

De correctie betreft de voorstelling van "problemen in het schrijfproces", en mijn opmerking daarover is net iets meer dan een terminologische kanttekening. Ik heb enig bezwaar tegen de suggestie dat schrijven altijd een vorm is van probleemoplossend handelen. Voor wie eenmaal vertrouwd is met het uitvoeren van schrijftaken gaat het in strikte zin niet meer om het oplossen van problemen, maar om het toepassen van beschikbare strategieën, het volgen van ontwikkelde procedures, het uitvoeren van handelingen die men beheerst. Het zal wel te maken hebben met de wat beladen connotatie van het woord "probleem" in ons spraakgebruik, dat het naar mijn mening niet bevorderlijk is voor het praktische succes van de schrijfdidactiek als we schrijven benoemen als het *voortdurend moeten oplossen van problemen*.

De aanvulling heeft te maken met het feit, dat er in de visie op schrijfvaardigheid kennelijk geen expliciete aandacht is voor de ontwikkeling van een positieve schrijf-attitude. De ervaring in schrijfcursussen voor volwassenen heeft me geleerd dat het schrijfonderwijs op school juist op het punt van de attitudevorming dikwijls heeft gefaald. Ik werkte onder andere mee aan post-HBO cursussen voor voorlichtingsfunctionarissen in de gezondheidszorg en signaleerde vele voorbeelden van schrijf-angst, -remmingen, -drempels, kortom een negatieve houding tegenover het schrijven. In de werksituatie van deze betrokkenen, maar ook in vele andere maatschappelijke situaties is behoefte aan mensen die *bereid zijn* meer of minder gecompliceerde schrijftaken op zich te nemen. Ik zou daarom aan het didactisch concept van Schrijfblok willen toevoegen dat het schrijfonderwijs ook gericht moet zijn op een blijvende positieve instelling tegenover schrijven. Dat moet expliciet in de doelstellingen zijn opgenomen en heel wat oefensituaties zouden daarop gericht moeten zijn.

4. De praktische uitwerking

Schrijfblok wil vooral een praktische handleiding zijn en geeft op verschillende plaatsen uitgewerkte suggesties voor de inrichting van het schrijfonderwijs. Daarbij is

gestreefd naar uitsplitsing en systematische ordening van de leerstof. Dat valt vooral te constateren in de hoofdstukken 4 (Schrijfonderwijs aan beginnende schrijvers), 6 (Het opzetten en inrichten van schrijfflessen), en 9 (Opbouw van het schrijfonderwijs). De opzet is telkens dat "leerlingen een aantal zaken min of meer systematisch leren, zodat hun vermogen om te schrijven langzamerhand wordt vergroot" (blz.21).

Voor de praktijk van het schrijfonderwijs acht de auteur de volgende zes aanbevelingen essentieel:

- laat veel en regelmatig schrijven,
- maak de schrijfkus overzichtelijk,
- werk aan deelaspecten,
- laat gevarieerd schrijven (dit is diverse tekstsoorten, zowel expressief als transactioneel),
- breng opbouw aan in de schrijfflessen,
- reageer of laat reageren op gemaakt werk.

Het is een verdienste van Schrijfblok, dat het niet blijft bij deze aanwijzingen, maar dat ze consequent zijn toegepast en uitgewerkt in de praktische hoofdstukken. Die uitwerkingen geven mij aanleiding tot een aantal opmerkingen.

Laat veel en regelmatig schrijven

Op zich is dit een behaarswaardige aanbeveling en Schrijfblok heeft heel wat voorbeelden van schrijfoefeningen en schrijfsituaties te bieden. Maar toch staat dit vele schrijven voor mijn gevoel wat te veel op zichzelf, als er niet ingegaan wordt op het onderscheid en de samenhang tussen het geïntegreerde schrijven (ook in andere vakken) enerzijds en de doelgerichte schrijfvaardigheidstraining anderzijds.

Verder mis ik ook een indicatie in tijd van de voorgestelde verhouding tussen onderwijs in schrijven en het onderwijs in andere vaardigheden. Dit boek gaat weliswaar alleen over schrijfonderwijs, maar geeft daaraan zoveel expliciete aandacht, dat de door mij (na) te scholen docenten zullen willen weten, of ze nog tijd hebben voor andere aspecten van het vak.

Werk aan deelaspecten

De bezinning op het schrijfproces leidt in Schrijfblok vooral in de beginjaren tot een groot aantal oefeningen met betrekking tot deelaspecten van dat proces. Om een paar voorbeelden te noemen, *associëren, hoofdzaken op een rijtje zetten, het maken van verschillende inleidingen, variatie in zinsbouw, omgaan met verwijfwoorden*, het wordt allemaal afzonderlijk aan de orde gesteld en geoefend.

In plaats van het traditionele onderwijs in deelvaardigheden, afgeleid van produktkenmerken, suggereert Schrijfblok deelvaardigheidsonderwijs dat gebaseerd is op procesanalyse.

Het lijkt mij niet nodig hier nog uitvoerig in te gaan op bezwaren tegen deeloefeningen. De vraag is nu eenmaal wat leerlingen er meer van leren dan het beter maken van die oefeningen.

Het hierin gelegen risico wordt overigens in Schrijfblok wel onderkend. Op blz. 21 lezen we: "Een waarschuwing is op zijn plaats: het is niet zo dat systematisch en apart "doorwerken" van alle mogelijke leerstofonderdelen automatisch leidt tot goed schrijven; de som van alle delen maakt in dit geval niet één geheel." Deze waarschuwing neemt mijn bezorgdheid op dit punt niet weg. Wat overblijft is toch het beeld

van een groot aantal geïsoleerde en naar ik veronderstel voor de leerling op zichzelf staande schrijfvaardigheidsoefeningen.

Breng opbouw aan in de schrijflessen

Voor de uitwerking van deze aanbeveling verdient de auteur van Schrijfblok wat mij betreft een groot compliment. Vooral hoofdstuk 9 verdient wat dit betreft alle aandacht, een uitgewerkte en concrete cursusopzet voor vier leerjaren. Elk schooljaar is nog weer in drie periodes verdeeld en er is sprake van een zeer zorgvuldige, verantwoordde ordening van lessen. Die ordening is strak en schematisch, wat weliswaar nadelig is voor de leesbaarheid van het hoofdstuk, maar wat zeker uitnodigt tot een nauwgezette bestudering en toepassing in de praktijk.

Van belang in dit hoofdstuk is ook weer de oriëntatie op het gebruik van schoolboeken. Niet de schoolboekordening bepaalt de opbouw van de lessen, maar vanuit een consequente leergang wordt bekeken waar het schoolboek van dienst kan zijn.

Reageer of laat reageren op gemaakt werk

Een belangrijke winst van de procesgeoriënteerde schrijfdidactiek is de aandacht voor commentaar en revisie. Schrijfblok biedt wat dit betreft goede aanwijzingen. Daarbij gaat het niet alleen om de manier waarop de docent op het leerlingenwerk kan reageren, maar ook om de mogelijkheden van leerlingenrespons. Veel oefeningen zijn er terecht op gericht dat leerlingen tekstrevisie gaan ervaren als een vanzelfsprekend onderdeel van het werken aan schrijftaken.

5. Schrijfblok in de praktijk van opleiding en nascholing

Wat heeft Schrijfblok nu te bieden voor een cursus in de opleiding of nascholing met als inhoud de didactiek van het schrijven?

In ieder geval geen oriënterende inleiding op verschillende opvattingen over schrijfonderwijs; ik heb dat al eerder vastgesteld. Ik vind dat jammer, omdat mijn ervaring me leerde, dat studenten en nascholingscursisten ook behoefte hebben aan een theoretische oriëntatie; al is het maar om zich duidelijker bewust te zijn van een eigen stellingname. Schrijfblok wil echter vooral praktisch zijn en de auteurs hebben niet gekozen voor uiteenzettingen over achtergronden.

(Ook in het aangekondigde tweede deel (Compendium) wordt dit soort verdieping niet geboden; dat deel is nog niet verschenen, maar ik kreeg inzage in een aantal bladzijden. Het wordt een naslagwerk, dat op basis van trefwoorden een dertigtal aspecten van het schrijfonderwijs behandelt; deze zijn onderverdeeld in *vaardigheden*, *strategieën*, *didactiek* en *teksten*.)

Schrijfblok biedt echter wel een waardevolle oriëntatie op de praktijk van het schrijfonderwijs. En dat is voor een didactiekcursus minstens even belangrijk. Vooral deelnemers aan nascholingscursussen komen met vragen uit de praktijk. De antwoorden op die vragen zijn in Schrijfblok met veel zorg uitgewerkt. In de inleiding lezen we "met de publikatie kunnen zij (de opleidings- en nascholingsdocenten, j.e.) (.....) een programma bieden, dat voorbereidt op het *concreet* inrichten van schrijflessen gedurende een langere periode." Vooral met het accent op *concreet* wordt deze belofte in de volgende hoofdstukken volledig waargemaakt.

Soms is de voorbereidende hulp naar mijn idee wel eens wat te veel van het goede. Bijvoorbeeld in hoofdstuk 5, waar voor het bekijken van schoolboeken een aantal schema's en ordeningen geboden wordt met categorieën en onderverdelingen, zo complex, dat het werk (het classificeren van schrijfoefeningen) er niet gemakkelijker op lijkt te worden. Een ander voorbeeld is het overzicht van schrijflessen in hoofdstuk 6, dat gebaseerd is op een theoretisch onderscheid in leerstijlen. Het resultaat is een nogal geforceerde rangschikking van vier soorten activiteiten in een leerproces. Die activiteiten zijn: concrete ervaringen opdoen, observatie en reflectie, abstract conceptualiseren en actief experimenteren. Het verschil in rangschikking levert dan achtereenvolgens op: de instructie-aanpak, de reflectie-aanpak, de zelfstudie-aanpak en de oefen-aanpak. Ik ben bang, dat gebruikers bij dit ingewikkelde uitsplitsen en combineren het spoor bijster raken.

Het was een goede gedachte een hoofdstuk op te nemen, dat ingaat op de vraag op welke wijze een sectie een plan voor het opzetten en uitvoeren van het schrijfonderwijs kan ontwikkelen. Ik heb echter bezwaar tegen de constructie van dat hoofdstuk. Het hoofdstuk wil laten zien hoe een sectie het schrijfonderwijs *kan* veranderen, en doet dat door te beschrijven hoe dat in een fictieve situatie *is gebeurd*. Voor de lezer werkt dat verwarrend; men heeft voortdurend het gevoel een verslag te lezen, terwijl het toch is bedoeld als een handleiding, een verzameling aanwijzingen. Hoe duidelijk die verarring in de formulering ligt opgesloten, blijkt al uit de eerste zin van de inleiding op het hoofdstuk: "In dit hoofdstuk willen we vertellen op welke wijze een vaksectie Nederlands het schrijfonderwijs *kan veranderen* en hoe de keuze voor een bepaalde examenvorm: opstel, Gericht Schrijven eindexamen of de functionele schrijftoets, *tot stand is gekomen*."

Het komt overigens vaker voor, dat ik in Schrijfblok moeite heb met de formuleringen. Zinnen zijn dikwijls te ingewikkeld, en lang niet altijd correct. Dat komt de leesbaarheid van de uitgave niet ten goede en ook daar wil ik op letten bij de vraag of ik er voor mijn cursussen mijn voordeel mee kan doen. Twee voorbeelden waarvan ik zeker weet, dat het geen correcte zinnen zijn:

"Wij hopen erin geslaagd te zijn een praktische gids te hebben gemaakt...." (blz. 2).

"Niet alle leerlingen hebben die onwennigheid, die schrijven bijvoorbeeld een dagboek en vertrouwen hun belevenissen en emoties, hun plannen toe aan het papier,...." (blz. 12).

Zoiets kan bij een eerste versie gemakkelijk uit de pen lopen; het behoort echter bij een definitieve versie gecorrigeerd te zijn. Zo had ik bij het doornemen van Schrijfblok dikwijls de gedachte, dat de behartenswaardige inhoud een eenvoudiger en meer adequate verwoording verdient.

Ook de lay-out en verdere vormgeving van Schrijfblok stelt teleur. Het is een losbladige uitgave, eenvoudig typewerk in offset op A-4 formaat.

Zeker in nascholingscursussen worden tegenwoordig hoge eisen gesteld aan de vormgeving van cursusmateriaal. Vergeleken bij wat cursisten gewend zijn heeft Schrijfblok, zoals het er nu uitziet, het karakter van een voorlopige uitgave.

Ik hoop dus dat er nog eens een beter ogend boekje van gemaakt wordt. In de bestaande voorraad moet de SLO in ieder geval de pagina met Inhoudsopgave vervangen in verband met de daar voorkomende storende typefout.

6. Een samenvattend oordeel

De publikatie Schrijfblok vormt een tamelijk complete oriëntatie op diverse aspecten van het schrijfonderwijs. Daarbij wordt nadrukkelijk aangesloten bij de praktijk van de eerste fase van het voortgezet onderwijs. Dat resulteert in een praktische handleiding die in opleiding en nascholing goede diensten kan bewijzen. De voorgestelde didactiek is gebaseerd op een analyse van het schrijfproces en richt zich voornamelijk op de ontwikkeling van procesvaardigheden. Aan het risico van te eenzijdige oefening in deelvaardigheden is daarbij niet te ontkomen. Het is te betreuren dat de uitgave geen expliciete aanwijzingen geeft voor de ontwikkeling van een positieve schrijf-attitude. Het taalgebruik van de handleiding is wel eens wat te omslachtig en voor het beoogde publiek dus minder helder en toegankelijk. Vormgeving en lay-out zijn duidelijk onder de maat, wat van negatieve invloed zou kunnen zijn op het bedoelde gebruik van deze overigens waardevolle publikatie.

(SCHRIJFBLOK is verkrijgbaar bij de SLO voor de prijs van f 30.--, tel. 053-840305, o.v.v. bestelnummer AN. 2.305.5325.)

Bibliografie

Ax, J. *Planningsgedrag van leraren*. Lisse 1985.